

ЕПІТАФІЇ ОВІДІЯ (ОВІДІУ) В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ І РИТОРИКАХ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ РЕЦЕПЦІЇ

Ідентифікуються фрагменти творів Овідія як взірці епітафій у давній Україні. Розглядаються особливості їх функціонування у контексті шкільних курсів теорії літератури, можливі шляхи й джерела рецепції.

Ключові слова: Овідій, поетики, риторика, епітафії.

Частина латинських епітафій, на які ми натрапляємо в українських поетиках та риториках XVII – першої половини XVIII ст., має безсумнівне античне походження. Серед них – фрагменти творів Вергілія, Овідія, Катулла, Марціала, Сенеки, Авсонія, Клавдіана, анонімні тексти, які донесли до нашого часу Пліній Молодший та Светоній тощо. Завдання цього дослідження – визначити, які саме фрагменти текстів Овідія служили взірцями для написання епітафій в Україні, з якою метою, методом зіставлення з деякими західноєвропейськими курсами поетики та риторики встановити можливі шляхи рецепції епітафій Овідія (Овідію) в українських курсах.

Найбільш поширена в українських трактатах антична епітафія – автоепітафія саме Овідія, яку „обігрували“ також Шекспір і Поліціано. Це фрагмент „Скорботних елегій” (Ovid., *Tristia*, III, 3, 73 – 74):

*Hic ego qui jaceo tenerorum lusor amorum
Ingenio perii Naso poeta meo.*

Невипадково автор поетики „*Rosa inter spinas*” (1696) розпочинає свої приклади епітафій саме з цього тексту: *Adduco aliqua epitaphiorum exempla, ac in primis vero illud Ovidii* [17, арк.51]. Рядки Овідія – початок напису на його статуї в Томах (Костанца). Лаврентій Горка у київській поетиці „*Idea artis roeseos*” (1707) при епітафії подає літературну історію тексту, вказуючи, що написати ці рядки на своїй могилі велів сам Овідій, і за цим зразком пишуться епітафії ученим: *Illud quod Ovidius jussit sibi super tumulum suum ponere. Ad hanc normam et ad sequentem scribitur doctis viris* [7, арк.174]. Про авторство Овідія та його бажання бачити ці рядки на своїй могилі писали також автори київських поетик „*Parnassus*” (1720) [14, арк.45] та „*Officina*” (1726 – 1727) [10, арк.39]. Для автора останньої, як і для творця курсу „*Numettus*” (1719) [6, арк.44], рядки Овідія – приклад епітафії „*per prosopopeiam*” – через прозопопею: вводиться сам померлий, який говорить до умовного подорожнього, а відтак – до реципієнта тексту. Іларіон Ярошевицький у київській поетиці „*Cedrus Apollinis*” (1702) наводить цей текст у сув’язі з розглядом питання про

частини елегії, вказуючи, що епітафією подекуди елегію закінчують: *Epilogus, qui est quasi tertia pars elegiae, absolvitur interdum sententia vel sublimi aliquo conseptu seu argutia, praesertim in hilari materia..., interdum epitaphia et inscriptione, ut habetur apud Ovidium et Bidermanum: Ingenio perii...* [5, арк.92]. У риторичному трактаті 1671 р. вказується лише джерело цитування: *Ovidii ex lib. 3 Tristium eleg. 3* [16, с.102], а у поетиках „*Via*” (1729) і „*Tabulae*” [1729 – 1730] подаються вказівки, що це епітафія поетові Овідієві [18, арк.54; 20, арк.61]. В останньому трактаті дистиху передують ще два рядки з Овідія (Ovid., *Tristia*, III, 3, 71 – 72), де замість „*in tituli*” вжито „*in tumuli*”:

*Quosque legat versus oculo properante viator,
Grandibus in tituli marmoro caede notis.*

Поява рядків, які в „Скорботних елегіях” передують власне епітафії, як і відсутність її кінцівки, має своє пояснення. Завершальні два вірші напису, по суті, закінчення епітафії (Ovid., *Tristia*, III, 3, 75 – 76) в українських поетиках та риториках пропускалися, очевидно, через їх не зовсім шкільний і не зовсім духовний зміст:

*At tibi qui transis ne sit grave quisquis amasti,
Dicere „Nasonis molliter ossa cubent”.*

Однак саме чотири рядки епітафії творили композиційну цілісність. Як вказує сучасна польська дослідниця епітафій Б. Мілевська-Важбінська, у двох дистихах Назонові вдалося в традиційній формі епітафії умістити не лише авторський відбиток і характеристику своїх творів, але й виразити переконаність у власному поетичному таланті. Згаданий фрагмент охоплює також традиційне послання до подорожнього і прохання помолитися [8, с.49]. Цю невідповідність намагався подолати автор київської поетики 1729 – 1730 рр., додаючи два попередні рядки з Овідія (71 – 72) і „адаптуючи” їх до похоронної матерії. Втім, не українські автори „скоротили” майстра римської елегії – автоепітафія Овідія поширена у західноєвропейських трактатах саме у формі дистиху. Творець відомої поетики „*Poëticarum institutionum libri tres*” (1647) Жерард Воссій вказує, що автоепітафія Овідія традиційно подається саме у формі дистиха: *Saepe vero disticho comprehendebatur... Etiam ipse (Ovidius. – О.Ц.) sepulcro suo incidendum distichon refert lib. III Tristium eleg. III* [19, с.112]. Автор популярної риторики „*Orator extemporaneus*” (1664) також подає лише дистих із коментарем: *Ovid. Ex Lib. 3 Trist. Eleg. 3* [11, с.334]. У поетиці Якоба Масена

знову ж таки фігурує двовірш із вказівкою джерела: *Sibi illud l. 3 Trist. Eleg 3*. [4, с.164].

Як бачимо, епітафія Овідієві фіксується у восьми рукописних українських поетиках та в одній риторичі у декількох контекстах: просто як приклад епітафії, як взірць епітафії “вченим мужам”, як приклад епітафії “per prosoporeiam” і як епілог елегії. Наведений вище текст послідовно сприймався саме як епітафія. Різноманітність зустрічаємо лише у поетиці „Parnassus”: у другому рядку замість „Naso poëta” бачимо “qui miser ipse” [14, арк.45]. Якщо ми порівняємо коментарі, якими супроводжується зазначена епітафія в українських та західноєвропейських посібниках із поетики та риторики, помітимо, що вони відрізняються. Очевидно, Овідія читали в Україні безпосередньо (тоді як деяких інших римських авторів знали насамперед завдяки лектурі авторитетних західних і українських поетик та риторик).

В українських поетиках зустрічаємо також епітафію Овідієві анонімного автора:

*Hic situs est vates, Divi quem Caesaris ira
Augusti Latia cedere jussit humo.
Saepe miser voluit patriis occumbere terris,
Sed frustra. Hunc illi fata dedere locum.*

Уперше на українському ґрунті ця епітафія трапляється у поетиці „Via” (1729) із вказівкою на авторство Овідія [18, арк.54]. Популярний у XVII – XVIII ст. текст належить до так званих псевдоавтоепітафій, поширених у середні віки та в пізніші епохи. Б.Мілевська-Важбінська фіксує цю епітафію у збірці гравюр фунеральної тематики, виданій 1574 р. у Вроцлаві [9, с.50], на гравюрі з малюнком уявного поховання Овідія на Поліссі [8, с.131]. Інформацію про могилу Овідія разом із зазначеною вище епітафією подає у своєму трактаті Масен, щоправда, йдеться про Валахію: *Certe haud dissimilem inscriptionem ab aliis meruit. Nam juxta Pontum Euxinum in Walachiae finibus ipsius tumulus fonti limpidissimo imminens cum hac inscriptione inventus est* [4, с.164]. Судячи з коментарю, автор київської поетики „Tabulae” (1729–1730 рр.) знав про „віднайдену” могилу Овідія, бо називає її відкриттям наших часів: *Item aliud eiusdem Poëtae nostris saeculis inventum* [20, арк.61]. Псевдоавтоепітафія Овідія – без сумніву, давня, хоч і нез’ясованого походження. Вона фіксується у „Антології давніх латинських епіграм та поем” (Т. 2, № 1560. Epitaphium Ovidii. Liber IV. Carmina sepulcralia. Carmina supposititia) [3, с.191].

У двох українських поетиках – Феофана Прокоповича (1705 року) та Лаврентія Горки (1707 року) зустрічається епітафія Фаєтонові з „Метаморфоз” Овідія (Ovidius, Metamorphoseon, II, 327 – 328):

Hic situs est Phaethon, currus auriga paterni,

Quem si non tenuit, magnis tamen excidit ausis.

Як і попередній текст – епітафія Овідієві, епітафія Фаєтонові цитується в зазначених українських трактатах у різних контекстах. Феофан Прокопович у поетиці вказував: *Ad hoc Ovid. Metamorph. II, fab. IV Phaethontis sepulchro a sororibus impressum... Haec, inquam, non tantum rem indicant, sed aliquid argute ex indicate re deducunt; primum, videlicet, non tantum conditum hic Phaethontem dicit, fuisseque paterni currus aurigam; sed magna etiam si non perfecisse, tamen ausum fuisse...[1, с.322].* Лаврентій Горка, автор поетики 1707 р., вводить Прокоповичу: *Et Ovidius secundo Metamor. Phaetonis sepulchro a sororibus impressum – і наводить даний текст як приклад “epigramma compositum”* [7, арк.129]. Цю епітафію цитує також Воссій, вважаючи окремою епітафією один рядок: *Itaque interdum et uno constabat versu... Ovidius, lib.II. Metam.* [19, с.111]. Як бачимо з коментарів, у цьому випадку поетики 1705 – 1707 р. перебувають у інтертекстуальних зв’язках „претекст” – „метатекст”, чого не скажеш про трактат Воссія.

У поетиці 1705 р. натрапляємо на ще один фрагмент із „Метаморфоз” Овідія (Ovidius, Metamorphoseon, XIV, 443 – 444) – епітафію Каєті: *Hic me Caietam, notae pietatis alumnus, Ereptam Argolico, quo debuit igne, cremavit.*

Феофан Прокопович цитує її в тому ж контексті, що й попередню епітафію Фаєтонові: *Et illud ejusdem in tumulo Caietae. Metamorph. XIV, fab.10...Alterum vero Caietam ait nutricem Aeneae ereptam igni Argolico, et combustam mortuam secundum ritum antiquorum. Simul tamen indicat pie utrumque ab Aeneae factum, quod nutricem cladi hostium eripuerit, et quod eidem justa persolveret* [1, с.322–323]. Епітафію Каєті знаходимо також у поетиці Якуба Понтана: *Inveniuntur apud Ovidium in epistolis heroidum brevia et elegantia epitaphia, quibus heroinas illas suos casus exponentes facit poëta Caietae in XIV. Metamorph.* [15, с.248]. Контекст висловлювань не дозволяє говорити про інтертекстуальні зв’язки між трактатами Якоба Понтана і Феофана Прокоповича, принаймні, про прямі відношення типу „претекст” – „метатекст”.

У київській поетиці 1726 – 1727 рр. цитується фрагмент Овідія – епітафія на могилі Дідони: *Praebuit Aeneas et causam mortis et ense Ipsa sua Dido concidit icta manu.*

Цей текст у Овідія зустрічається двічі: у „Героїдах”, як завершальні рядки послання VII „Дідона Енеєві” (P. Ovidii Nasonis Epistulae Heroidum, VII Dido Aeneae, 195 – 196), та у третій книзі „Фастів” (P. Ovidii Nasonis Fastorum Liber III, 549 – 550) [13]. На цю обставину вказує Якуб Понтан: *Inveniuntur apud Ovidium in epistolis*

heroidum brevia et elegantia epitaphia, quibus heroinas illas suos casus exponentes facit poeta. Tale est Didonis, quod etiam 3. Fastorum reperitur [15, с. 248]. Жерард Воссій згадує лише „Фастів”: *Saepe vero disticho comprehendebatur... Ovidius lib. III Fast. tale fingit carmen Didus inscriptum sepulcro* [19, с.112]. У антології епітафій Лаббе подається вказівка, кому ця епітафія і що вона взята із „Фастів”: *LXIX Didonis. Auctore P. Ovidio Nasone Fastorum Lib. III.* [21, с.20]. Автор київської поетики „Officina” (1726-1727 pp.) не повідомляє, з якого твору Овідія цитований фрагмент, обмежується: *Item Ovidius in sepulcro Didus* [10, арк.39].

Аналіз рядків Овідія, які цитуються в українських поетиках та риториках як взірці епітафій, показує, що це уривки зі „Скорботних елегій”, „Метаморфоз”, „Фастів” та „Героїд”, які бралися, очевидно, безпосередньо з текстів римського класика. Епітафії Овідія наводяться в різних контекстах: як приклад складної епіграми, просто епітафії, як зразок епітафії “вченим мужам”, як приклад епітафії „через прозопопею”, як епілог елегії. Не помічено жодного випадку, коли епітафія цитувалася в українському трактаті у тому самому контексті, що в якомусь із впливових західноєвропейських курсів, лише раз встановлено інтертекстуальні зв'язки між двома українськими поетиками. Це наштовхує на думку про добре знання творчості Овідія авторами шкільних курсів поетики та риторики, писаними в Україні у XVII – в першій половині XVIII ст.

Як показують дослідження останніх років, у сучасному літературознавстві не згасає інтерес до рецепції творчості Овідія в наступні епохи [12]. Пожвавилася і вивчення епітафій [2; 8]. Необхідні поглиблені дослідження рецепції античних класиків, зокрема Овідія, в давній українській літературі.

Література

1. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович ; под ред. И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.
2. Циганок О. Генетичні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок – К. : Університет „Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; випуск X).
3. Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum / ed. by Henricus Maierus. – Lipsiae, 1835. – 468 p. – (Anthologiae Latinae. Tomus 2).
4. Ars nova argutiarum eruditae et honestae recreationis, in duas partes divisa, prima est epigrammatum, altera inscriptionum argutarum auctore R. P. Jacobo Masenio e Societate Jesu. – Coloniae Agrippinae, 1711. – 270 p.
5. Cedrus Apollinis pharetrati Rossiaco Orpheo ob

- bicornem exstruendam cytharam bino poëseos et rhetorices stylo instructam ... anno 1702 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр ДС / П 241. – 209 арк.
6. Hymettus extra Atticam duplici tramite neovatibus scandendus ... (1719) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр 315 П / 122. – 186 арк.
7. Idea artis poëseos ad usum at institutionem studiosae juventuti Roxolanae tradita in orthodoxa Kijoviensi Academia a reverendissimo patre Laurentio Gorca // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр 505 П / 1721. – Арк. 175–415.
8. Milewska-Ważbińska B. Ars epitaphica. Z problematyki łacińskojęzycznych wierszy nagrobnych / Barbara Milewska-Ważbińska. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2006. – 208 s.
9. Monumenta sepulcrorum cum Epigraphis ingenio et doctrina excellentium virorum ... ex liberalitate Sigefridi Rybisch ... per Tobiam Fendt. – Vroclaviae, 1574.
10. Officina praestantissimae artis poëticae diligentibus Rossiaca Minervae operariis edita ... anno Domini 1726 – 1727 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Шифр 686 / 482 С. – 388 арк.
11. Orator extemporaneus sev Artis oratoriae brevium bipartum... – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).
12. Ovid renewed: Ovidian influences on literature and art from the Middle Ages to the twentieth century / ed. by Charles Martindale. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – 295 p.
13. OVIDIUS NASO, P. (43 B.C. – 17 A.D.). METAMORPHOSES. AMORES. HEROIDES. ARS AMATORIA. TRISTIA. EX PONTO. FASTI [Електронний ресурс] / Publius Ovidius Naso. – Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/ovid>. – Назва з екрана.
14. Parnassus alias Apollini cithara nobis exercitium poëticum in Collegio Kievomohilano traditum et explicatum anno verbi Incarnati 1719 in annum 1720 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр ДС / П 252. – 254 арк.
15. Pontanus J. Poëticarum institutionum libri tres... / Pontanus Jacobus. – Ingolstadii, 1594. – 509 p.
16. Quaedam institutiones de arte oratoria excerptae ex rhetorica reverendi patris Radaw. ...1671 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр ДС/П 233. – Арк. 72–119.
17. Rosa inter spinas seu Ars poëseos suos continens difficultatum aculeos concluso horto Mariae in debitum venerationis cultum dedita ... (1696–

- 1697) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр 665 / 456 С. – 230 арк.
18. *Via ingenuos poëseos candidates in bicollem Parnassum ad prima Palatii eloquentiae atria du-sens* // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр 687 / 477 С. – 69 арк.
19. *Vossius G. Poëticarum institutionum libri tres...* / Gerardus Johannes Vossius. – Amstelodami, 1647. – 180 p.
20. *Tabulae praeseptorum Poëseos in Parnasso Kijovomohileano traditae atque ad usum Roxolanae Juventuti per capita et puncta explicatae ...* // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Шифр 321 П / 109. – 138 арк.
21. *Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ...* / Opera ac studio Philippi Labbé. – Parisiis, 1686. – 626 p.

The article identifies fragments of Ovid as samples of epitaphs in the ancient Ukraine, considers the features of their functioning in the context of the school of literary theory courses and possible ways and sources of reception.

Key words: *Ovid, poetics, rhetoric, epitaphs.*

Идентифицируются фрагменты Овидия как образцы эпитафий в древней Украины. Рассматриваются особенности их функционирования в контексте школьных курсов теории литературы, возможные пути и источники рецепции.

Ключевые слова: *Овидий, поэтики, риторики, эпитафии.*